

1964

**КРАЇНСЬКА МОВА
І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ**

КРАЇНЬСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА
ОСВІТИ УРСР

Чотирнадцятий рік видання

ЗМІСТ

М. А. Жовтобрюх — Українське радянське мовознавство на піднесенні 3

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

Ф. М. Білецький — Жанри віршових творів 9

150 РОКІВ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Світова слава Кобзаря 19
І. І. Пільгук — Естетичні традиції Т. Шевченка в українській дожовтневій літературі 22
О. П. Безпалько — Із спостережень над синтаксисом «Кобзаря» 29

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

Й. Й. Петраш — Вивчення теми «Світове значення творчості Т. Г. Шевченка» 33
Н. Т. Рудик — Віще слово поета 36
Б. І. Степанишин — Система уроків по вивченню роману «Прапороносці» 40

МЕТОДИКА МОВИ

І. О. Синиця — Про розвиток усної мови учнів 45
Н. Г. Шкурятяна — Робота над орфографією під час вивчення теми «Фонетика» 52
О. М. Маринич — Ігрові вправи з мови в 2 класі 59

4

1964

КВІТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
КИЇВ

У США окремі твори Шевченка опубліковано через сім років після його смерті. Це відрадний факт. Але треба сказати учням також, що в США, як і в інших капіталістичних країнах, є і недруги українського народу, такі, наприклад, як професор Колумбійського університету Кларенс Меннінг та йому подібні, що намагаються використати ім'я Шевченка з метою розпалювання холодної війни, перекручуючи революційний зміст його творів. Полум'яний дух Шевченкової поезії був і залишається на озброєнні тих, хто бореться за високі вселюдські ідеали: волю, рівність, братерство, за світле майбутнє людства — комунізм.

Ми навели факти, які свідчать про велику популярність творів Шевченка серед народів світу. Подібних прикладів дуже багато. Учням також цікаво взнати, яке місце займає Шевченко, порівняно з іншими видатними письменниками, у світовій культурі. Тут ще раз треба пригадати: Шевченко великий не тільки як незрівнянний майстер художнього слова, але і як великий мислитель та полум'яний революціонер. Щодо цього, то рівних йому письменників історія світової літератури XIX століття не знає. Учителю пропонує учням подумати і спробувати самостійно зробити висновки, на підставі яких він потім зробить загальний підсумок.

Багато було на Заході і до Шевченка, і в його часи поетів, які обстоювали інтереси трудящих. Проте більшість з них закликала пануючі класи до співчуття, і ніхто — ні поети-чартисти, ні французькі поети Липневої революції, ні Беранже, ні Бернс — не підносилися до таких висот гнівного, полум'яного, пристрасного протесту проти існуючого ладу, до яких піднявся Шевченко.

«В історії світової літератури XIX ст. Шевченко, мабуть, єдиний поет, — цілком резонно зазначив академік О. І. Білецький, — який цілком зосередився на ідеї визволення трудящих і висловив цю ідею з незрівнянною силою поетичного слова».

Зрозуміло, отже, чому такою пошаною оповив український народ ім'я свого найкращого сина, чому так поважають його народи світу. «Любов народу стала для нього (Шевченка — Й. П.) найпрекраснішою нагородою, і в історії світової літератури він спорудив собі пам'ятник міцніший од міді», — такими словами закінчується велика книга про Шевченка, написана ще у 1916 році шведським ученим Альфредом Енсеном.

Подібна думка звучить і в заключних рядках вірша А. Малишка «Тарас»:

Не в землі він лежить, над землею стоїть, як
з граніту,
Так що, як не дивися, а видно його всьому світу.

Н. Т. РУДИК

Віще слово поета

Щира радість охоплює учнів, коли починаємо вивчення творчості Т. Г. Шевченка. В класі панує святковий настрій, особлива піднесеність. Я розповідаю про життєвий і творчий шлях поета, багато цитую, а разом зі мною учні то шепочуть, то вголос промовляють такі рідні ще з дитинства «Якби ви знали, паничі», «І золотої й дорогої», «Мені тринадцятий минало»... Знову чарує душу юнака і юнки картина «країни, повитої красою», тріють смутком зойк поетової душі, коли вона плаче і сумує... Палким протестом і справедливим гнівом проти панів і царів — «катів людських» — сповнюються їхні душі, а в пам'яті зринають заповітні слова: «Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте».

Все глибше проникають учні в творчість поета. Вивчаючи поеми

«Гайдамаки», «Гамалія», «І мертвим, і живим...», вони бачать, що тут Шевченко показав своє, революційне розуміння історичного минулого, а в творах «Сон» («У всякого своя доля»), «Три літа», «Кавказ» та у невольничій поезії всебічно й проникливо розкрив темні сторони тогочасної дійсності. Він жив одним життям із своїм народом; він був найчутливішим речником трудящих. Дев'ятикласники переконуються, що Шевченко — поет народний, бо він з найбільшою повнотою і силою, пристрасно висловив найпотаємніші почуття і думи свого народу, його найзаповітніші мрії і прагнення.

Протягом вивчення творчості Кобзаря і особливо на трьох уроках, присвячених вивченню поезії останніх років життя, я намагаюсь якомога краще донести до свідомості учнів переконання, що велич Шевченкового генія, нетлінність його поезії полягає і в тому, що він прозирає у майбутнє.

Всією своєю творчістю поет допомагає нам боротися проти пережитків минулого у людській свідомості, набувати нових душевних якостей, проголошених моральним кодексом будівника комунізму. Ці уроки я проводжу методом бесіди. На моє запитання, як поет називає майбутнє суспільство, в якому він просить пом'янути його «незлим тихим словом», учні відповідають словами «Заповіту»: «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній новій...» Ці слова стають для мене певною формулою, яку ми всім класом на уроках, читаючи і аналізуючи поезії, наповнюємо відповідним змістом.

— Сім'я велика, вільна, нова... — говорю я. — Якою уявляв собі її Шевченко, дає нам відповідь його поезія. Адже поет, пильно вдивляючись у майбутнє, пристрасно шукав обриси нового суспільства — великої і вільної сім'ї, всім серцем линує до тієї нової України, в ім'я якої він жив, боровся, творив.

Щоб учні краще зрозуміли вірші Т. Шевченка 1858—1861 років, я у вступній бесіді розповідаю про поетове новаторство, про ідейну єдність з російськими революціонерами-демократами, яка породжувала і творчу спільність в оцінці тодішніх суспільно-політичних явищ, у проголошенні суспільно-політичних ідеалів. Використовуючи викривальний стиль біблійних псалмів, Шевченко пише подражання «Осії. Глава XIV», в якому з нищівним сарказмом і всекараючим гнівом викриває «творців зла» і пророкує загибель визискувачів.

Мотив перемоги нового ладу Шевченко розвиває в другому подражанні — «Ісаія. Глава 35», де показує, що станеться з людьми, коли «святая на землю правда прилетить».

Аналіз цього вірша я проводжу методом коментованого читання. Попереднім коментарем готую учнів до прослуховування деяких частин вірша, потім читаю ці рядки, а далі окремими запитаннями викликаю їх на бесіду. Такий метод допомагає уявити зміст вірша, в якому поет провіщає суд «зłodіям за злая». Після народної революції «вольнії і широкії» шляхи простеляться не для владик, а для їхніх рабів.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!..

Незрячі прозрять, а кривії,
Мов сарна в гаю, помайнують,
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово...

Так образно поет змальовує благодію нового суспільного ладу на людей. Учні роблять правильний висновок: Шевченко показав, що у новому суспільстві трудовий народ — володар, творець нового життя, який змінює обличчя землі. Тут же вони наводять ті рядки з «подражання» та з вірша «І виріс я на чужині», якими поет намалював яскраві

картини оновленої землі, коли на Україні не залишиться й «сліду панського».

Після ідейно-стилістичних коментарів вивчених віршів учні легко роблять висновок, що багатьма своїми мотивами Шевченкова поезія перерукується з нашою дійсністю. Я застерігаю їх від прямолінійних зіставлень: адже Шевченко жив у такий час, коли ні суспільний лад, ні рівень суспільно-історичних наук у тодішній Росії (принаймні тих наукових праць, з якими був обізнаний поет) не давали можливості повно і ясно окреслити майбутнє суспільство. Тому мислителі часто вдавалися до утопій. Проте любов до трудящих, бажання пробудити їхню свідомість і повести на боротьбу за світлі ідеали надихали поетичний геній Шевченка. Крізь морок царської ночі, за обріями світанкової зорі поет побачив майбутнє рідного народу, своїм великим і люблячим серцем почув биття радості мільйонів вільних сердець. Тож я не суперечу, коли мої учні роблять висновок, що наше суспільство є втіленням мрій і прагнень поета.

Щоб принагідно показати живі Шевченкові традиції в нашій радянській літературі (про це я докладно говорю на останньому, заключному уроці), я тут наводжу рядки з вірша нашого сучасника — П. Тичини. Шевченко мріяв про той час, коли «оживуть степи, озера», а радянський поет, ніби прийнявши від свого великого попередника поетичну естафету, пише: «Оживляем гори, води, вибудовуем заводи...».

Справді, розвивають мою думку учні, творча мисль і дужа рука радянського трудівника оживила природу, звела гігантські заводи, повернула течії рік, примусивши їх працювати на людину.

Техніка владно увійшла в наше життя. Вона допомогла змінити обличчя рідної країни, «знятися гордо і крилато», висловлюючись словами іншого радянського поета — А. Малишка. І тут доречно згадати пророчі слова великого Кобзаря про прогресивне значення техніки в розвитку суспільства. Я звертаюся до поетового запису в «Журналі»: «Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревушим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов».

Так проходить перший урок, присвячений аналізу віршів Шевченка про майбутній суспільний лад. Учні впевнились, що ці уявлення поета мають революційний характер. На наступних уроках я звертаюся до інших творів Шевченка на цю ж тему. Внаслідок такої роботи перед учнями розкриваються все нові й нові риси у зведеному поетом обрисі майбутнього суспільства.

Під час вивчення вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала») я пропоную учням прочитати його і дати відповіді на такі запитання: 1. Чому вірш має назву «Сон»? 2. Пригадати інші твори Шевченка, що мають таку назву. Який зв'язок між цими творами? 3. Які мрії народу виражено у сні матері? 4. Що нового додає цей вірш до вже відомих нам поетових уявлень про майбутнє суспільство?

Учням подобається така робота, вони залюбки відповідають на поставлені запитання. В бесіді приходимо до висновку, що Шевченко не мислив собі народної волі, перемоги над класовим ворогом без заможності, без достатку. І краса, і сила, і почуття людської гідності приходять до людини, коли вона працює «на своїм веселім полі», коли вона знає, що трудиться для суспільства, отже, й для себе. Аналізуючи цей вірш, я звертаю увагу учнів на епітет *веселе* (поле). Вони згадують вірші «І виріс я на чужині», «Осії. Глава 35» та інші і роблять правильний висновок: якщо при змалюванні тогочасного життя поет часто вдавався до епітетів «убогі», «обідрана», «латана», до образу пекла тощо, то в поезіях про майбутнє він звернувся до образів *веселих сіл, веселих нив, веселих рік, веселого птаства, веселих людей*.

Хорошим зразком для розкриття розуміння Шевченком суті май-

бутнього суспільства є вірш «І Архімед, і Галілей». Під час читання його звертаю увагу учнів на другу частину поезії (починаючи від слів: «Буде бите царями сіяє жито!» і до кінця). Поет провіщає загибель усім царям разом з самодержавним ладом. А в новому суспільстві, говорить поет, не буде пана і раба, не буде ворога людини, а «буде син, і буде мати, і будуть люди на землі».

— Ця думка перегукується, — звертаюсь я до учнів, — з відомими словами морального кодексу будівника комунізму: «Людина людині — друг, товариш і брат», «Всі за одного і один за всіх». А це якраз і є найбільш переконливим свідченням актуальності поезії Шевченка, невмирущості його світлих ідеалів. І яке чудове слово знайшов поет для визначення цього суспільства — *оновлена* (земля). На моє запитання, якою ж уявляє поет людину майбутнього суспільства, учні тепер відповідають впевнено: не убогою і затурканою, а заможною, рівноправною, вільною від духовного поневолення релігією і державним ладом. Саме тут я аналізую вірш «Світе ясний, світе тихий» — такий яскравий і сильний своїм антирелігійним змістом.

На попередніх уроках, присвячених вивченню творчості Шевченка, я завжди підкреслювала атеїстичне спрямування її. Поет добре розумів, що релігія служила знаряддям гноблення і приниження трудящих, морального одурманення народу. Учні не раз переконувалися, що Шевченко багатьма своїми віршами прагнув скинути полуду з очей народних, розвінчуючи царів, панів, богів. І ось тепер я ще раз коротко оглядаю антирелігійні висловлювання поета, починаючи від слів: «Чи бог бачить із-за хмари наші сльози, горе?» («Сон») і закінчуючи відомими рядками про «всевидащее око» з «Юродивого».

Ці уривки вражають учнів силою викриття і засудження релігії і створюють потрібний психологічний стан для сприйняття вірша «Світе ясний, світе тихий».

Цей вірш я опрацьовую методом коментованого читання. Після пояснення незрозумілих слів ми читаємо вірш, і учні роблять правильний висновок: Шевченко розумів, що в новому суспільстві людина буде вільна від тих духовних пут, якими обплутала її релігія в класовому суспільстві. Поет вірив, що народ відкине релігію і всі її атрибути, а в «новій хаті» проникнеться світлом нових ідей.

Вивчення творчості Т. Шевченка я закінчую читанням його «Молитви». Я нагадую, що Шевченко, як і багато тодішніх прогресивних письменників, звертався до біблійної лексики. Для нього — це зручна форма втілення революційного змісту. Під час бесіди ми приходимо до висновку: у формі благання Шевченко ще й ще раз висловлює своє революційне кредо, ідейно-політичні переконання. Він «вимолює» гнів і кару — «пута кутії і склепи глибокі» — «царям, всесвітнім шинкарям», «неситим очам», «богам-царям», бо вони захопили всі земні багатства («і плуги, й кораблі, і всі добра землі»), а інтереси їхні спрямувалися лише на одне — на грабунок, наживу.

За допомогою антитези Шевченко виразно протиставляє земним і небесним богам трудящих. А які теплі слова вихоплюються з душі поета, яке високе душевне зворушення ми відчуваємо в тих словах, коли він говорить про майбутнє людства! Як гімн трудящій людині звучать слова:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Цю трудящу людину поет бачить піднесеною, духовно прекрасною, висловлює їй побажання «соблюсти» чистоту помислів і почуттів, «соблюсти», «єдинодумліє і братолюбіє...» всіх «вкупі на землі». Отже, Шев-

ченко красу майбутнього життя вбачав у єдності і дружбі народів, які спільно будуватимуть нове суспільство, в якому б панували рівність, братерство, дружба, воля і труд.

Широчінь поетової доброзичливості, повнота і краса його волелюбної, бунтівливої душі спроможна була вмістити в собі всі болі й радості, все минуле, сучасне і майбутнє не тільки рідного, а й усіх інших народів: своїми для нього були Чернишевський і Церетелі, Сераковський і Олдрідж. Гнобителі народу та їхні ідеологи різних національностей були особистими ворогами поета.

Отже, вірші останніх років життя Шевченка — це плід його багатостраждального, але великого життя. Вони звучать, як радісний, оптимістичний заключний акорд усієї його творчості, спрямованої в майбутнє, до нас. Його могутнє звучання подібне до бетховенських симфоній, в яких крізь муки борсань і шукань проривається могутній дух людини-творця, що стверджує на землі діяння в ім'я життя.

Тому і вбачається великий Кобзар нам усміхнений, з ясними і проникливими очима.

Б. І. СТЕПАНИШИН
(Львів)

Система уроків по вивченню роману „Прапороносці“ (З досвіду роботи)

Про вивчення роману О. Гончара «Прапороносці» є чимало методичної літератури. Однак це не означає, що ми повинні відмовлятися від пошуків нових, ефективніших методів і прийомів опрацювання твору. В минулому навчальному році учителі нашої школи розробили нову систему уроків, за якою проводили вивчення цього роману. Тему було сплановано так (дві години ми взяли з числа годин, відведених на розвиток мови):

1-й урок — вступний (вдома учні дають відповіді на анкету).

2-й — 3-й уроки — написання класного твору (домашня робота — взаєморецензування творів).

4-й урок — проблематика, джерела та історія написання роману «Прапороносці».

5-й урок — система образів, прототипи, образ Воронцова.

6-й — 7-й уроки — диспут про «красу вірності» та щастя людське на матеріалі образів Брянського, Черниша, Ясногорської та Сагайди.

8-й урок — а) зростання людини в умовах війни (Хома Хаєцький, Маковейчик, Ягідка, Черниш); б) письмова перевірка тексту, вивченого напам'ять.

9-й урок — бесіда про композицію і мову роману та індивідуальний стиль О. Гончара.

10-й урок — аналіз взаєморецензій та підсумки вивчення теми.

Плануючи систему уроків, ми мали на меті максимально використати образно-емоційну силу «Прапороносців», активізувати навчальний процес. Були й інші, додаткові цілі, а саме: удосконалити систему виявлення знань, апробувати ефективність структури цієї монографічної теми в діючому підручнику для 11 класу, перевірити дієвість такого виду унаочнення, як фотоеюд, і зібрати анкетні дані. З таким планом приступив я до вивчення добре відомої теми, але на цей раз по-іншому.

Ще в процесі вивчення творчості А. Малишка учням було загадано закінчувати читати роман «Прапороносці», а для тих, хто справився з